

УДК 316.75:[001.891:930.1(47+57)]

Ідрісов Д. І.

ДЕРЖАВНА ІДЕОЛОГІЯ В ДИСЕРТАЦІЙНИХ РОБОТАХ З ІСТОРІЇ ТА ВІДГУКАХ НА НИХ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті розглянуто випадки застосування державної ідеології у дисертаційних роботах з історії радянської доби. Зокрема, проаналізовано деякі дисертації та відгуки офіційних опонентів з погляду впливів ідеології, а також ідеологічні канони для кваліфікаційних наукових праць, що існували у СРСР.

Ключові слова: дисертація, наукова кваліфікаційна робота, ідеологія, історична наука, відгуки офіційних опонентів.

Відомо, що за радянських часів гуманітарні науки загалом мали відігравати ідеологічну роль, а історична наука зокрема – доводити переваги соціалістичного ладу й нежиттєздатність капіталістичного. У результаті будь-яка наукова робота мусила відповідати державній ідеології, містити ті чи інші обов'язкові компоненти, які

вказували б на її ідеологічну спрямованість. Але в наш час це вже саме по собі історія. Тому видається актуальним простежити, яке місце відводили державній ідеології у найбільш формалізованих наукових працях – дисертаційних роботах – та які вимоги ідеологічного характеру висували до них.

Сьогодні означена тема залишається мало дослідженою. Деякі вітчизняні історики розглядали радянську історіографію в контексті ідеології, зміни в певних ідеологічних настановах [10; 19], однак кваліфікаційні роботи не ставали предметом їхнього дослідження. Останнє стосується і російських істориків, які вивчали присудження наукових ступенів у СРСР, наголошуючи на існуванні ідеологічних вимог до дисертацій [12, с. 29–30; 4, с. 96].

Джерельну базу цієї статті становлять дисертації, що були захищені на території України за радянської доби і нині зберігаються у відділі дисертацій Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Також джерелами слугували справи фонду Київського університету ім. Т. Г. Шевченка у Державному архіві м. Києва, які, зокрема, містять відгуки офіційних опонентів, та справи фонду Міністерства освіти у Центральному державному архіві вищих органів влади. Крім того, джерелами є і нормативно-правові акти СРСР щодо присудження наукових ступенів.

Врахування марксистсько-ленінської ідеології – обов'язкова умова написання наукових праць у Радянському Союзі. У 1920-х рр. ідеологічний тиск ще не був таким відчутним, але уже з'явилися перші нормативно-правові акти, у яких наголошувалося, що наукова робота має відповідати тій ідеології, котру сповідує державна влада. Так, зокрема, у 1925 р. Народний комісаріат освіти УСРР ухвалив «Положення про науково-дослідні кафедри», яким при спеціальних дослідницьких установах – науково-дослідних кафедрах – створювали аспірантуру. У цьому документі, зокрема, йшлося про те, що захист аспірантом його кваліфікаційної роботи «має разом виявити, наскільки аспірант ознайомлений з основними завданнями нашого радянського будівництва та орієнтується взагалі в основних політичних питаннях цього будівництва» [16, арк. 130–131].

У 1930-х рр. ідеологічний тиск на науковців посилювався. Так, керівник сектору науки Народного комісаріату освіти УСРР А. Мінкевич у доповідній записці до «Проекту постанови про підготовку наукових кадрів» зауважив про потребу поглибити ідеологічне виховання аспірантів. Він наголошував на тому, що аспірантура не виконує своєї функції – підготовки науковців, озброєних марксистсько-ленінською методологією. «Ідеологічна атмосфера в деяких науково-дослідних установах не завжди задовільна, – стверджував А. Мінкевич. – Є тенденція замазувати марксистсько-ленінську підготовку, а іноді помічається ворожий спротив у її проведенні, випадки протягування і пропаганди ворожих нам ідеологій» [18, арк. 31]. Згідно з прийнятою

постановою 15–20 % підготовки аспіранта мав становити суспільно-політичний цикл [18, арк. 31]. Таким чином, було поставлено вимогу дотримання науковцем марксистсько-ленінської ідеології. Наука, зокрема й історична, мала передусім слугувати соціалістичному будівництву. У 1934 р. ЦВК СРСР ухвалив «Типовий статут вищої школи», в якому, серед іншого, йшлося про те, що мета роботи вищого навчального закладу – «випускати по-комуністичному вихованих спеціалістів вищої кваліфікації» [14, с. 42].

Наукові кваліфікаційні роботи в 1920-ті рр. дисертанти намагалися писати з позицій марксистської ідеології, хоча їхня заідеологізованість ще не так виражена. Наприклад, П. Клепацький у своїй докторській дисертації «Нариси з історії Диканського маєтку Кочубеїв від половини XVII до половини XIX ст.» зазначив: його робота – це «праця історика, що досліджує економіку за марксистською методою» [13, с. 3]. Цей автор посилався не лише на К. Маркса, а й на класика марксистської історіографії того часу М. Покровського, чия історіографічна школа була панівною у 1920-ті рр.

У відгуках офіційних опонентів також з'являються критерії оцінки кваліфікаційних робіт, пов'язані з ідеологією. Вони наразі не були надто жорсткими, однак опоненти певною мірою оцінювали працю з ідеологічної точки зору. Так, критерій актуальності пов'язували з відповідністю дисертації сучасним викликам. Як наслідок, опонентам доводилося прив'язувати до сучасності навіть ті роботи, які стосувалися вельми віддалених періодів. Приміром, професор Є. Кагаров так пише про актуальність дисертації М. Константинопольського «Мітра. До питання про історію культури»: «З точки зору актуальності й у зв'язку із сучасним будівництвом дослідження Константинопольського становить той інтерес, що може слугувати багатим матеріалом для працівників політосвіти, які бажають поглибити свої знання... для пропаганди серед широких мас наукових поглядів на сутність і походження релігії, зокрема християнства» [17, арк. 9]. У 1940–1950 рр. актуальність дисертації уже чітко розуміли як її дотичність до сучасної соціально-політичної ситуації, ідеологічну користь наукової праці. До сучасності прив'язували навіть теми, що стосувалися далекого минулого. Так, І. Головка у дисертації «Римсько-парфянські політичні відносини у I ст.» проводить паралелі між римсько-парфянськими війнами та Великою Вітчизняною війною. Автор порівнює Римську імперію з нацистською Німеччиною, а Парфію – з Радянським Союзом. На думку І. Головка, Парфія, подібно до СРСР, зупинила агресію знахабнілої західної імперії, яка вважала себе непереможною і знищувала все на своєму шляху.

«Парфянська держава в боротьбі проти римського агресора показала свою політичну стійкість і відносно економічну міцність, – стверджує І. Головка. – Парфяни не тільки чинили рішучий опір римлянам, зупинивши їхнє подальше просування на Схід, а й розвінчали міф про непереможеність римської армії» [5, с. 12].

З 1930-х рр. стало обов'язковим цитування класиків марксизму-ленінізму у вступі до наукових робіт гуманітарного профілю. Також у радянській традиції написання наукових праць було правило посилатися і на керівників держави, партійні документи. Деякі автори у дисертаціях прямо прославляли комуністичну партію та її лідера Сталіна. Наприклад, А. Чеканюк завершує кандидатську дисертацію «Народне ополчення в обороні Києва» таким пасажем, що майже не стосувався теми: «Могутність нашої соціалістичної Вітчизни, незламну силу нашого радянського народу гартувала партія більшовиків, яка озброєна всеперемагаючим революційним ученням Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна. Своєю мудрою стратегією, геніальною тактикою, кипучою революційною діяльністю більшовицька партія пододала всі перешкоди на шляху до перемог соціалізму і забезпечує поступовий перехід від соціалізму до комунізму. Сила нашої партії в її нерозривному зв'язку з народом, у вірності заповітам Леніна і в її згуртованості навколо великого продовжувача справи Леніна, нашого любимого вождя й учителя товариша Сталіна» [15, с. 235].

Офіційні опоненти, оцінюючи дисертації, особливу увагу звертали на їхню ідеологічність. Так, однією з основних позитивних характеристик, яку давали дисертаціям опоненти, було те, що автор написав працю чітко з позицій марксизму-ленінізму, керуючись принципом партійності. Наприклад, дисертацію О. Павловського «Історія міста Біла Церква» у відгуку охарактеризовано так: «Автор проявив уміння аналізувати факти і джерела, творчо застосовувати марксистсько-ленінську теорію... Робота написана з позицій партійності» [8, арк. 24]. Водночас, роблячи критичні зауваження або даючи негативну оцінку дисертації, опоненти часто вказували на певні ідеологічні хиби автора. Так, вони зазначали, що автор неправильно проінтерпретував класиків марксизму-ленінізму. Наприклад, доцент А. Ільїна визнала дисертацію О. Нагорного «До питання про історію програми ВКП(б)» такою, що не заслуговує присудження за неї ступеня кандидата наук, адже «схематизм, незв'язність і поверхове висвітлення одразу кількох питань межує місцями з викривленнями учення класиків марксизму... Ленін і Сталін розвивають ідею Маркса й Енгельса про вчення про союз пролетаріату і селянства, про гегемонію

пролетаріату, а автор говорить про якийсь фантастичний самостійний випадок перемоги дрібнобуржуазної демократії» [6, арк. 32].

Після смерті Сталіна ідеологічне оформлення дисертацій майже не змінилося. Віднині автори наукових праць уникали посилань на Сталіна і тим паче не підносили його геніальність, а й далі неодмінно наголошували позитивне значення діяльності партії і посилалися на твори тогочасних партійно-державних лідерів: М. Хрущова, Л. Брежнєва тощо. Часом лідера репрезентували не лише як видатного політичного діяча, а ще і як ученого, чії праці мали методологічне значення. Так, автор кандидатської дисертації «Розвиток радгоспів Донбасу у 1959–1970 рр.» А. Задніпровський пише: «Дуже важливе методологічне значення для дослідження мають доповіді, промови і праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР тов. Л. І. Брежнєва. Він є ініціатором підготовки усіх принципових рішень партії з сільського господарства, зробив видатний внесок до їхньої розробки і втілення у життя» [11, с. 7–8].

У нормативних актах того часу партія рекомендувала гуманітаріям обирати теми для своїх дисертацій, що так чи інакше стосувалися б її діяльності. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1960 р. «Про заходи з покращення якості дисертаційних робіт і порядку присудження наукових ступенів та звань» прямо зазначалося, що потрібно «підвищити вимоги до дисертаційних робіт з гуманітарних наук, представлених до захисту на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук. У цих дисертаціях повинні розроблятися передусім такі теми, які узагальнювали б досвід партії і народу за перемогу комунізму і творчо розробляли нагальні проблеми сучасності, основні закономірності переростання соціалізму в комунізм» [1, с. 12]. Ці слова згодом увійшли до «Інструкції про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», ухваленої Вищою атестаційною комісією СРСР 28 вересня 1966 р. [1, с. 84].

29 грудня 1975 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила «Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», у якому було чітко прописано вимоги ідеологічного характеру до дисертацій. Цей документ затверджував, що дисертація радянського вченого повинна «відповідати завданням... боротьби за розвиток, чистоту марксистсько-ленінської теорії, аргументованої критики буржуазної ідеології, вимогам подальшого підвищення ролі науки у розв'язанні актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму... підйому соціалістичної культури і формування марксистсько-ленінського світогляду трудящих,

а також відображати питання світової економіки і міжнародних відносин, світового революційного і визвольного руху, зовнішньої політики Радянського Союзу» [2, с. 7]. Щодо перспективних дисертацій з гуманітарних наук, то «Положення», окрім тих, що стосувалися діяльності партії, передбачало також ті, які розглядали «питання світового революційного процесу» і викривали «ворожі марксизму-ленінізму буржуазні й ревізійні ідеології» [2, с. 8].

Дослідження будь-якої історичної епохи опоненти оцінювали з огляду на його значення для успіху в ідеологічній боротьбі сучасності. Наприклад, професор М. Петровський у відгуку на кандидатську дисертацію М. Лойберга «Перша польська хроніка – найважливіше джерело з історії утворення польської держави» назвав перевагою те, що автор частину вступу свого дослідження присвятив проблемі боротьби з космополітизмом. «У вступі Лойберг розглядає питання експансіоністської політики американської реакції, – пише М. Петровський, – розглядає космополітизм як найважливішу ідеологічну зброю цієї реакції в її боротьбі за світове панування... Він дає ленінське визначення космополітизму, говорить, що космополітизм розгорнув скажену пропаганду проти національного суверенітету самостійних народів, пропагуючи звирячий націоналізм» [7, арк. 22–23]. Аналогічно, використовуючи політичну риторіку, професор А. Введенський позитивно оцінює кандидатську дисертацію М. Багмета «Боротьба корейського

народу за свободу та незалежність своєї Батьківщини і позиція Радянського Союзу (1945–1954)». «Творчим успіхом треба вважати в автора аналіз історії південнокорейських ренегатів на чолі з Лі Син Маном і його численними ліврейними слугами та злочинцями... Проститутованих виродків із корейських ренегатів і торговців батьківщиною автор виявив до самого смердючого дна», – зауважує А. Введенський [9, арк. 36].

За часів горбачовської перебудови розпочалася критика як чинної системи атестації, так і наявності вимог ідеологічного характеру до дисертацій. У результаті новим «Положенням про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», яке ухвалила Рада Міністрів СРСР 30 грудня 1989 р., вимоги ідеологічного характеру до дисертацій було скасовано [3, с. 1–14].

Таким чином, за радянської влади дисертації з гуманітарних наук, зокрема історії, мали бути ідейно витримані, написані з позицій марксизму-ленінізму. Офіційні опоненти у своїх відгуках обов'язково зазначали, наскільки дисертація відповідає марксистському вченню. Актуальність дисертації розуміли як її дотичність до тогочасної соціально-політичної ситуації; не тільки дисертації, а й відгуки на них обов'язково містили актуальну політичну риторіку. Позитивними характеристиками роботи вважали насамперед її відповідність позиціям марксистсько-ленінської методології та зв'язок із викликами сьогодення.

Список літератури

1. Аспирантура. Справочник для поступающих в аспирантуру и соискателей учёной степени кандидата наук / сост. В. А. Сёмин, Е. М. Рудакова. – М. : Высшая школа, 1971. – 328 с.
2. Бюллетень Высшей аттестационной комиссии СССР. – 1976. – № 2. – С. 2–17.
3. Бюллетень Высшей аттестационной комиссии СССР. – 1990. – № 3. – С. 2–22.
4. Воропаев И. Г. Порядок присуждения учёных степеней в России и СССР : 1802–1995 гг. : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / И. Г. Воропаев ; Невинномысский региональный государственный институт непрерывного профессионального образования. – Невинномысск, 2000. – 296 с.
5. Головки И. Д. Римско-парфянские политические взаимоотношения в I в. : дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / И. Д. Головки ; Одесский государственный университет. – Одесса, 1951. – 257 с.
6. Державний архів м. Кисва (далі – ДАК). – Ф. Р.-1246. – Оп. 1. – Спр. 6 : Матеріали до захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Нагорним О. Т. «До питання про історію програми ВКП(б)». 1944–1946 рр.
7. ДАК. – Ф. Р.-1246. – Оп. 1. – Спр. 255 : Матеріали до захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Лойбергом М. Я. «Перша польська хроніка – найважливіше джерело з історії утворення польської держави». 1950 р.
8. ДАК. – Ф. Р.-1246. – Оп. 1. – Спр. 546 : Матеріали до захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Павловським О. Г. на тему «Історія міста Біла Церква», що відбувся 7 грудня 1953 р.
9. ДАК. – Ф. Р.-1246. – Оп. 1. – Спр. 1016 : Матеріали до захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Багметом М. С. на тему «Боротьба корейського народу за свободу та незалежність своєї Батьківщини (1944–1954)», що відбувся 23 червня 1956 р.
10. Єкельчик С. О. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єкельчик ; пер. з англ. М. Климчук і Х. Чушак. – К. : Критика, 2008. – 304 с.
11. Заднепровский А. И. Развитие совхозов Донбасса в 1959–1970 гг. : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / А. И. Заднепровский ; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1980. – 18 с.
12. Ишанова М. В. Регулирование порядка присуждения учёных степеней в дореволюционный и советский периоды : сравнительно-правовой анализ : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / М. В. Ишанова ; Елецкий государственный университет им. И. Бунина. – Елец, 2007. – 286 с.
13. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 17465 : Клепацький Павло. Нариси з історії Диканського мастку Кочубеїв від половини XVII до половини XIX ст. (переважно 1786–1835 рр.) : дисертація на ступінь доктора української історії. 1928 р.

14. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1934. – № 13. – С. 42–52.
15. Чеканюк А. «Народне ополчення в обороні Києва»: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук. – К., 1948. – 240 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1555 : Проекти положень про установи, підлегли головпрофосу УСРР. 1922–1927 рр.
17. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 656 : Матеріали до захисту дисертації М. Л. Константинопольського (тези, відзиви, автобіографія, загальні висновки). 1925–1926 рр.
18. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 531 : Проект постанови Раднаркому УСРР про розвиток науково-дослідних установ і підготовку наукових робітників та викладачів вузів. 1931 р.
19. Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії кінця 30-х – першої половини 40-х рр. XX ст. / Н. Юсова. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/9/19.pdf>. – Назва з екрана.

D. Idrisov

STATE IDEOLOGY IN DISSERTATIONS ON HISTORY AND OFFICIAL OPPONENTS' REVIEWS DURING THE SOVIET EPOCH

The article overviews the cases of using the state ideology in the dissertations during the Soviet epoch. In particular, the examples of dissertations and opponents' reviews with the scope on ideology and ideological canons for qualifying scientific papers in the USSR.

Keywords: dissertation, scientific qualified work, state ideology, historical science, review.

Матеріал надійшов 28.01.2012